

Kitab mədəniyyətinin və miniatur sənətinin tarixi inkişaf mərhələləri

Anar Səfərli

ADMİU-nin müəllimi

E-mail: anar.safarli1@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d. dos. F.N. Abdurəhmanova,
filol.ü.f.d. N.Z. Muxtarzadə

Açar sözlər: kitab, əsər, klassik, əhəmiyyət, poema, tarix, rəssam, mədəniyyət

Ключевые слова: книга, произведение, классика, значение, поэма, история, художник, культура

Key words: book, work, classic, importance, poem, history, painter, culture

Kitab mədəniyyətinin və miniatur sənətinin tarixi inkişaf mərhələləri göstərir ki, bu iki global sahə paralel inkişaf etmiş, təbii ki, əslində kitablar miniatur sənəti üçün mövzu və məxəz rolunu oynamışdır. Bir qədər əvvəldə qeyd etdik ki, miniatur sənəti istər bədii, istərsə də elmi fəlsəfi kitabların idrakı dəyərini əhəmiyyətli şəkildə artır. Lakin elə buradaca qeyd edək ki, söhbət bədii, elmi, dini-fəlsəfi mövzularda yazılmış hər hansı əsərdən gedə bilməz. Eləcə də qədim və orta əsrlərdə yaradılmış saysız-hesabsız şərq kitabları heç də hamısı miniatürlə süslənməmişdir. O kitablara miniatürlər çəkilmişdir ki, onlar öz bədii poetik dəyərinə tarixi və real məzmununa nəzəri fəlsəfi siqlətinə görə ümumbəşəri və ümumşərq əhəmiyyəti daşıyırdı. Ona görə də, miniatürlər xalqların tarixinə daxil olmuş klassik əsərlərdən soraq verir.

Miniatur sənətimizin tarixi və real mənzərəsi göstərir ki, bu əsərlər təsvir olunan bütün hadisələri deyil, daha çox və əsasən mühüm tarixi hadisələri ibrətli həyat hadisələrini və dini mövzuları əks etdirir. Firdovsinin “Şahnamə”, Nizaminin “Xəmsə”, Füzulinin poemalarını biz təsadüfi olaraq qeyd etmədik. Bu əsərlər Təbriz rəssamlıq məktəblərində çalışan rəssamlar tərəfindən ən çox müraciət olunan və miniatur rəssamlığına güclü ideya təsiri göstərən əsərlərdir. Əlbəttə, biz dünya ədəbiyyatının şah əsəri olan “Şahnamə”yə həsr olunan illüstrasiyalardan bəhs etmək fikrində deyilik. Lakin, bu möhtəşəm əsərin bəşəri məzmununa illüstrasiya olaraq çəkilmiş və əsərdəki mühüm hadisələri əyaniləşdirən miniatürləri qeyd etməklə kifayətlənirik. Məlumdur ki, bütün dünya ədəbiyyatlarında xüsusilə Şərqdə varlı atanın sərvətinə sahib çıxmaq üçün övladları arasında mübarizə aparması mövzusu mühüm yer tutur.

Çox hallarda ailə faciəsinə səbəb olan belə kədərli mövzuya Firdovsi də öz dahiyənə münasibətini bildirib. “Şahnamə”dən məlum olur ki, Firudin şah dövləti üç oğul arasında bölüşdürür. Bundan razı qalmayan böyük oğulları Tur və Səlim, kiçik qardaşları İrəci xaincəsinə öldürürlər. “Şahnamə”yə çəkilmiş mənalı bir miniatürdə qoca şahın öz oğlunun meyitini qarşılanması səhnəsi təsvir olunur. (miniatur, 1, s. 63). “Şahnamə”də Məniçöhrün Tur ilə vuruşması təsvir olunur. Böyük qardaşları tərəfindən xaincəsinə öldürülmüş İrəcin oğlu gənc Məniçöhr atasının intiqamını alacağına and içir. Vuruşlardan birində Məniçöhr böyük əmisi Turla qarşı-qarşıya gəlir və onu öldürür. Bu hadisə bədii tarixi hadisə kimi miniatürdə öz əksini tapır (miniatur, 2, s. 74-75).

Məlumdur ki, qədim dövrlərdə şahlar öz başlarının dəstələri ilə əyləncələrlə məşğul olar,

kef və istirahət edirdilər. Belə əyləncələrdən biri də şahın ova çıxması idi. Bu bir hadisəyə çevrilir. Şah əylənib kef edirdi, əhali bundan əziyyət çəkirdi. Bədii əsərlərdə bu olaylar təsvir edilmiş, dahi sənətkarlar – Ə. Firdovsi öz “Şahnamə”sində, Nizami “Yeddi gözəl” əsərində bu hadisələri təsvir edərək onlardan ibrətli nəticələr çıxarmış və orta əsr rəssamları öz miniatürelərində şahların ov macəralarını təsvir edərək, müəllif fikrinin əyaniləşməsinə və əhvalatların bədii tarixi məzmununu oxucular tərəfindən asanlıqla mənimsənilməsinə şərait yaratmışlar (miniatür, 3, s. 77).

Şahnamə miniatürləri içərisində kitabın yazılması tarixi və səbəbləri ilə bağlı maraqlı miniatür var. Bunlardan biri Firdovsinin öz “Şahnamə”sini Sultan Mahmud təqdim etdiyi məclisin təsviridir (4, s. 87). Deyilənə görə, Sultan Mahmud “Şahnamə”nin hər misrasına görə 1 qızıl dinar verəcəyini vəd edir. Lakin əsər yazılıb tamamlandıqdan sonra o sözündən qaçır və 60 min qızıl dinar əvəzinə şairə 60 min gümüş dinar göndərir.

“Şahnamə”də orta əsr müharibələrinin antibəşəri mahiyyətini əks etdirən ibrətamiz miniatürlər də vardır. Onlardan biri də Rüstəmin gənc Zöhrabı öldürdüyü səhnənin təsvirini verən miniatür əsəridir (miniatür, 5, s. 91).

Uzun sürən müharibə zamanı qəhrəman Rüstəm Zal döyüşdə bir gəncə rastlaşır. Qanlı vuruşdan sonra onu məğlub edir və öldürür. Sonra anlayır ki, can verən qəhrəman onun öz oğlu Zöhrabdır. Rüstəm fəryad edərək, peşmançılıqla yaxasını cırır. Bu ibrətli əhvalatı təsvir etməklə şair insanlığa fəlakət gətirən müharibələri sərvət və hakimiyyət hərisliyini dünya malına aludəçiliyi pisləyir. Bu fani həyatın müvəqqəti olduğunu dünyada insanlığın ədalətin və gözəlliyin əbədiliyini tərənnüm edir. Təsvir edilən miniatürdə də rəssam şairin bu ali məramını rənglərin dili ilə sərgiləyir.

Ə. Firdovsi öz dövrünün ədəbi tarixi həyatını mənəvi mühitini və bununla da tarixi xarakterini özünün o dövrünün saray şairləri ilə görüşündə təsvir edir. Zəngin boyalarla işlənmiş Firdovsi və saray şairləri miniatürü zəngin boyalarla işlənmiş çox mənalı bir sənət əsəridir. Miniatürdə o dövrün məşhur saray şairləri Ünsi, Fərruxi və Əsədi ilə məclis qurub şeir deməklə yarışarkən bir kənar adamı görürlər. Ondan özü haqqında məlumat verməyi istəyirlər və əgər şairdirsə yarışa qoşulmağı xahiş edirlər. Bu miniatür həm Firdovsinin dövrün məşhur bir şair kimi böyük nüfuzunu poeziyanın başında durduğunu həm də ədəbi tarixi mühitin demokratizmini və səmimiyyətini əks etdirir.

Adından da məlumdur ki, “Şahnamə” zəngin və qədim tarixə malik İran şahları haqqında poemadır. Onu həm həcminə həm də məzmununa görə epopeya və dastan da adlandırmaq olar. Bu dastanın məzmununu İran və Turan arasındakı müharibələrin təsviri təşkil edir. Əsas süjetlərdən birini Keyxosrov və əfsanəvi qəhrəman Rüstəmin başçılığı altında İran ordusu Əfrasiyab başda olmaqla Turan ordusuna qarşı müharibəsi və onları məğlub etməsi təşkil edir. Bu süjet “Şahnamə”yə çəkilmiş “Keyxosrovla Əfrasiyabın vuruşması” miniatüründə öz əksini tapır. Bu miniatür əsl vuruş səhnələrini təsvir edən dinamik rənglərlə çəkilmişdir. Miniatürün əhəmiyyətinin biri də bundadır ki, o “Şahnamənin” düzgün qavranılmasına xidmət etdiyi kimi həm də erkən orta əsr müharibələri haqqında əyani təsəvvür yaradır. Bu baxımdan “Şahnaməyə” çəkilmiş miniatürlər təkcə bədii-sənət baxımından deyil, həm də tarixilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Miniatürlərin kompozisiyası obrazlılıq üzərində qurulsada, bu rəsmlərin verdiyi təsəvvür böyük idrakı – estetik əhəmiyyətə malikdir. Bu isə kitab mədəniyyətimizin önəmli xüsusiyyətlərindən biridir. Miniatürlər kitaba canlılıq gətirərək mətni əyaniləşdirir və onun məzmununu mətnin donuq çərçivəsindən çıxaraq hərəkətə sövq edir.

Erkən orta əsrlərdə bütün yaxın Şərq mədəniyyətinə uzunmüddətli qüvvətli təsir göstərən

tarixi amil Abbasilərin beş yüz illik hakimiyyəti dövründə (750-1258) ümummüsəlman mədəniyyətinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu zaman Şərqi böyük şəhərlərində mədrəsələr, universitetlər, zəngin kitabxanalar hətta tərcümə mərkəzləri yaranmışdır. Bu tərcümə mərkəzlərində əsasən antik yunan ədəbiyyatı və fəlsəfəsinə dair Aristotelin, Platonun və Sokratın və s. filosofların əsərləri ərəb dilinə tərcümə olunurdu. Bu bir qədər sonra şərq və Avropa intibahının təşəkkülünə şərait yaratdı. Dahi Nizami, Xaqani, Nəsimi və Füzuli bu mədəniyyətin varisləri idilər. Yaxın Şərqi öz təsiri altına almış bu kontekst bütövlükdə Şərq Xalqlarının mədəniyyətinə o cümlədən kitab mədəniyyətinə səmərəli təsir göstərdi. O cümlədən XII-XIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan kitab mədəniyyətində xüsusi canlanma yaratdı. Bir dəfə də olsun Gəncədən kənara çıxmamış dahi Nizami məhz Abbasilər dövründə yaranmış Ümummüsəlman mədəniyyətinin və Azərbaycan dövlətçiliyinin şərəfli dövrü olan Atabəylərin qüdrəti sayəsində yaranmış ümumşərq mühitinə təsiri ilə zamanəsinin bütün kitablarını əldə edib yaradıcılığında faydalanmışdı. Akademik Teymur Kərimli Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi doktorluq dissertasiyasının avtoreferatında yazır: “Nizaminin bütün şüurlu həyatının və yaradıcılığının sıx bağlı olduğu dövlət isə, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətidir (1136-1225-ci illər).” Bir əsrə yaxın tarix səhnəsində qalmış bu qüdrətli dövlətin əsası şairin anadan olmasından bir neçə il qabaq qoyulmuşdur. Atabəy Şəmsəddin Eldənizin mərkəzləşdirilmiş dövləti o vaxtkı Azərbaycan üçün çox mütərəqqi hadisə idi və ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafına möhkəm zəmin yaratmışdır. Dövlətin banisi ölkədə əmin-amanlıq yaradaraq dinc quruculuq işlərinə başladı. Hərbi işi və siyasəti bilməkdə, lazımı yerdə lazım olan diplomatik gedişləri etməkdə dövrünün bir çox hökmdarlarından və diplomatlarından üstün olan Atabəy, yalnız Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə də bir çox iğtişaların diplomatik şəkildə, sülh yolu ilə həll edilməsinə nail olmuşdur. Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə Gəncə öz əvvəlki strateji əhəmiyyətini itirmir” (6, s. 11).

Bu fikrin məntiqi davamı olaraq, Azərbaycan kitab mədəniyyəti və miniatür sənəti üçün önəmli olan bir nəzəri tarixi səbəbi də qeyd etmək istəyirik. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda dövlətçiliyin yüksək inkişafı dövrlərində siyasi iqtisadi tərəqqi ilə bərabər yüksək mədəni tərəqqi də müşahidə edilir. Bu baxımdan həm Atabəylər dövləti dövründə, həm uzun hakimiyyət sürmüş Şirvanşahlar dövründə, həm zamanında kitabın yazılmasına və nəşrinə, kitabxanaların yaradılmasına diqqət yetirilmişdir. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, bu dövlətlərin başında duran tarixi şəxsiyyətlər ədəbiyyat və mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirmiş və yaradıcılıqla bağlı olmuşlar. Belə demək mümkündür ki, Nizami bəzi əsərlərini Atabəy Məhəmmədin məsləhəti ilə yazmış, Xaqani Şirvanşahlar sarayı ilə bağlı olmuş, Şah İsmayıl Xətayi özü isə şair və sərkərdə olmuşdur. Xətai son Çaldıran döyüşünə gedərkən bir çox sənətkarları, o cümlədən Behzadı xüsusi sığınacaqlarda gizlədərək qoruyub ki, təhlükədən qorumuşdur. Orta əsrlərin sarayları sadəcə despotik hakimiyyət mərkəzləri yox, eyni zamanda elm və sənət akademiyaçıları idi. Ağqoyunluların sarayında hətta aşiqlər ansamblı fəaliyyət göstərirdi. Görkəmli sənətşünas Rasim Əfəndi “Azərbaycan incəsənəti” kitabında yazır: “Bir çox yaradıcı qabiliyyətlərə malik olan – istedadlı şair, rəssam və xəttat Şah İsmayılın eləcə də oğlu Təhmasibin dövründə saray kitabxanası bir çox peşəkar sənətçiləri öz ətrafına toplamışdır. Kitabxananın nəzdindəki bədii emalatxanada o dövrün xəttat və rəssamlarından olan Soltan Məhəmməd, oğulları Mirzə Əli və Məhəmməd, Mir Məsəvvir və oğlu Mirseyid Əli, Müzəffər Əli, Sadiq bəy Avşar, Şah Mahmud, Nişapuri, Dust Məhəmməd və digər sənətkarlarla yanaşı, Herat, İsfahan, Şiraz və s. şəhərlərdən gəlmiş Şərqi məşhur sənətkarları Kəməlləddin Behzad, Ağ Mirək, Qasiməli və başqalarının da, məhsuldar fəaliyyəti barədə məlumat verilir.

Azərbaycanda bu dövrdə kitab mədəniyyətinin və kitabxana işinin intensiv inkişafı ilə bağlı çox maraqlı nümunələr vardır. “Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər, 2000)” adlı monoqrafiyasının müəllifi, görkəmli kitabşünas alim İmaməddin Zəkiyev belə bir maraqlı faktı qeyd etmişdir: “Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuş Fəzlullah Rəşidəddin (1247-1318), Təbrizdə öz adına saldırdığı Rəşidiyyə şəhərində təsis etdiyi və 450 alimin dərs dediyi ilk Azərbaycan universitetinin nəzdində 60 min ilkin kitab fondu olan kitabxana yaratması, hər il universitetə qəbul edilən 7 min tələbənin yemək, paltar, kitab və müalicə xərclərini öz şəxsi gəlirindən ödəməsi, 2 şəhərcik kitabxanası, Universitet kitabxanası, 2 məscid kitabxanası, Şəfa evi kitabxanası və s. kitabxanalar, kitab hazırlayan emalatxanalar açdırması Rəşidiyyədə 50 həkim alimin çalışdığı Şəfa evinin nəzdində tibbə və s. elmlərə dair kitablardan ibarət zəngin kitabxana yaratması onun müdrik səyləri nəticəsində Azərbaycanın Şərqdə “tarix elminin mərkəzi” kimi tanınması, dünya kitab xəzinələrində sığınacaq tapmış həmin kitablardan 70-nin zəmanəmizə çatması məlumdur”. (7, s. 34-35).

Təkcə Azərbaycan həyatından çoxlu belə misallar gətirmək olar, bir cəhəti də qeyd edək ki, o zaman indiki anlamda Şərq dövlətləri arasında keçilməz sərhədlər yox idi. Həm coğrafi həm də mədəni tarixi mövqeyinə görə Azərbaycan yaxın Şərq kontekstinə daxil idi. Məsələn, orta əsrlərdə islam mədəniyyətinin paytaxtı olan Bağdadda, Şamda, Anadoluda baş verən proseslər sürətlə Təbrizə də təsir göstərirdi. Etiraf etməliyik ki, islam ərəbində bu dövrdə çox böyük təfəkkür mərkəzləri formalaşmışdı. Həm dini, həm də ərəb dili vasitəsilə antik Yunanıstandan keçən dünyəvi fəlsəfi elmlər sayəsində kitab nəşri tərcümə xəttatlıq sənəti elə bil inkişaf dövrü yaşadı ki, IX əsrdən başlayaraq iki qlobal təmayül təşəkkül tapdı. Ərəblər, farslar, türklərin sayəsində bütün yaxın Şərq elm və mədəniyyətini öz təsiri altına almış ümummüsəlman mədəniyyəti, təməl rolu oynayaraq möhtəşəm Şərq intibahını və dünyada ən böyük fəlsəfi təlim olan sufizmi (təsəvvüf) istiqamətləndirdi. Sonralar Avropa üçün də nümunə rolunu oynamış intibah dünyəvi elmlərə, sufizm isə dini-mistik elmlərə istinad edirdi (8. 2004).

Şərqdə bütün orta əsrlər dövrünü təxminən IX-XIX əsrləri əhatə etmiş, intibah və sufizm həm bədii ədəbiyyat sahəsində həm elmi fəlsəfi fikir istiqamətində digər şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da kitab mədəniyyətini o dövrün tələbatına uyğun olaraq miniatür sənətini inkişaf etdirmişdir. Bunu Ə.Firdovsinin, Nizaminin, Hafizin və Füzulinin əsərlərinə çəkilmiş miniatürlər sübut etməkdədir.

Məqalənin aktuallığı. Dövründən asılı olmayaraq, miniatür sənəti istər bədii, istərsə də elmi fəlsəfi kitabların idrakı dəyərinin əhəmiyyətli şəkildə artırılmasında həmişə böyük rol oynamışdır. Bir daha bu mövzuya müraciət olunması məqalənin aktuallığını göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə dahi mütəfəkkirlərin müxtəlif əsərlərinə çəkilmiş miniatürlərin izahı verilir və onların həmin dövr hadisələrinin dərk olunmasında əhəmiyyətindən danışılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də ədəbiyyatşünaslar, kitabşünaslar və rəssamlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. miniatür 1, s. 63.
2. miniatür 2, s. 74-75.
3. miniatür 3, s. 77.

4. s. 87.
5. miniatür 5, s.91
6. T.Kərimli. Nizami yaradıcılığında tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisə ideya estetik qayənin kontekstində: Filol.ü.elm.dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2015
7. İ.Zəkiyev. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər): filol.ü.f.dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2015.
8. A.D. Кныш. Мусульманский мистичесизм. М., 2004.

A. Сафарли

Исторические этапы развития книжной культуры и миниатюрного искусства

Резюме

Историческое развитие книжной культуры и миниатюрного искусства показывает, что эти две глобальные сферы были разработаны параллельно, и, конечно же, книги сыграли важную роль в миниатюрном искусстве. Ранее мы отметили, что миниатюра значительно увеличила ценность как художественных, так и научных философских книг. Однако здесь следует отметить, что разговор не может выходить за рамки каких-либо работ, написанных по художественным, научным, религиозным или философским вопросам.

A. Safarli

Historical development stages of book culture and miniature art

Summary

Historical development of book culture and miniature art shows that these two global spheres have been developed in parallel, and, of course, the books have played a major role for the miniature art. Earlier, we noted that the miniature art significantly increased the value of both artistic and scientific philosophical books. However, it should be noted here that the conversation can not go beyond any of the works written on artistic, scientific, religious or philosophical issues. Numerous ancient books created in ancient and medieval times are not all decorated with miniatures.

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2018